«ALPOMISH» DOSTONIDA NOM VA LAQABLAR ANTROPONOMIKASI

Sattorova Munisabonu Abduqahhor qizi
Buxoro davlat pedagogika instituti
O‘zbek tili va adabiyoti yo‘nalishi talabasi.

https://doi.org/10.5281/zenodo.23948182

Annotatsiya. *Mazkur maqolada o‘zbek xalq og‘zaki ijodida antroponimlarning tutgan o‘rni, xususan, xalq dostonlarida qo‘llanilgan shaxs nomlari va laqablarning lingvopoetik xususiyatlari tahlil etiladi. Tadqiqot obyekti sifatida o‘zbek xalqining qadimiy epik yodgorliklaridan biri bo‘lgan «Alpomish» dostoni tanlangan. Dostondagi Hakimbek, Alpomish, Boybo‘ri, Boysari, Yartiboy va Qaldirg‘ochoyim kabi obrazlar nomlarining lug‘aviy, etimologik hamda ramziy qatlamlari o‘rganiladi. Shuningdek, antroponimlarning qahramon xarakterini ochish, obrazlar o‘rtasidagi munosabatlarni ifodalash, voqealar rivojiga ta’sir ko‘rsatish va asarning g‘oyaviy-badiiy yaxlitligini ta’minlashdagi vazifalari yoritiladi.*

Kalit so‘zlar: *xalq og‘zaki ijodi, antroponimika, antroponim, ism, laqab, «Alpomish» dostoni, lingvopoetika, etimologiya, obraz, ramziy ma’no.*

Аннотация. *В статье рассматриваются место антропонимов в узбекском устном народном творчестве, а также лингвопоэтические особенности личных имён и прозвищ в народных эпосах. Объектом исследования является узбекский народный эпос «Алпомиш».*

Анализируются лексические, этимологические и символические значения имён Хакимбек, Алпомиш, Бойбури, Бойсари, Яртибой и Калдиргочойим. Особое внимание уделяется художественным функциям антропонимов в раскрытии характера героев, выражении межперсонажных отношений и развитии эпического сюжета.

Ключевые слова: *устное народное творчество, антропонимика, антропоним, личное имя, прозвище, эпос «Алпомиш», лингвопоэтика, этимология, художественный образ, символическое значение.*

Abstract. *This article examines the role of anthroponyms in Uzbek oral folklore, with particular attention to the linguistic and poetic features of personal names and nicknames in folk epics. The Uzbek epic Alpomish serves as the main object of research. The lexical, etymological, and symbolic meanings of the names Hakimbek, Alpomish, Boybori, Boysari, Yartiboy, and Qaldirg‘ochoyim are analyzed. The study also explores the artistic functions of anthroponyms in revealing characters, expressing relationships between protagonists, developing the plot, and strengthening the ideological and artistic unity of the epic.*

Keywords: *oral folklore, anthroponymy, anthroponym, personal name, nickname, Alpomish epic, linguopoetics, etymology, literary character, symbolic meaning.*

Xalq og‘zaki ijodi millatning ko‘p asrlik tarixiy tajribasi, dunyoqarashi, ma’naviy qadriyatlari, urf-odatlari va estetik tafakkurini o‘zida mujassam etgan bebaho ma’naviy meros hisoblanadi. Unda xalqning tarixiy xotirasi, orzu-intilishlari, ezgulik va yovuzlik, mardlik va qo‘rqoqlik, sadoqat va xiyonat haqidagi qarashlari badiiy ifodasini topadi. Ayniqsa, xalq dostonlarida yaratilgan obrazlar, ularning ismlari va laqablari asarning mazmun-mohiyatini anglashda muhim ahamiyat kasb etadi.

Badiiy asarlarda shaxs nomlari oddiy atash vositasi bo‘lib qolmay, balki muayyan ma’no, tarixiy xotira, ijtimoiy mavqe va xarakter xususiyatlarini ifodalovchi lingvistik birlik sifatida namoyon bo‘ladi. Shu jihatdan antroponimlarni o‘rganish tilshunoslikning muhim yo‘nalishlaridan biri sanaladi. Antroponimika — onomastikaning shaxslarning atoqli otlari, ya’ni ism, familiya, ota ismi, taxallus va laqablarni o‘rganuvchi bo‘limidir. Antroponimlar xalqning tarixiy-madaniy taraqqiyoti, etnik xususiyatlari, diniy e’tiqodi va ijtimoiy munosabatlari haqida muhim ma’lumot beradi.

Xalq dostonlarida antroponimlarning o‘ziga xos jihati shundaki, ular ko‘pincha obrazning tashqi qiyofasi, ichki dunyosi, jamiyatdagi mavqei yoki asardagi vazifasi bilan bevosita bog‘liq holda qo‘llanadi. Ayrim hollarda qahramonning dastlabki ismi uning nasl-nasabi va oilaviy mavqeini bildirsa, keyinchalik olgan laqabi uning jasorati, qahramonligi va ijtimoiy e’tirofini ifodalaydi. Bu xususiyat «Alpomish» dostonida ayniqsa yaqqol namoyon bo‘ladi.

O‘zbek xalq dostonlari orasida alohida o‘rin tutuvchi «Alpomish» dostoni xalqimizning milliy o‘zligi, qahramonlik an’analari, oilaviy qadriyatlari, vatanparvarlik va sadoqat g‘oyalarini mujassam etgan yirik epik asardir. Dostonda ishtirok etuvchi obrazlarning nomlari tasodifiy tanlanmagan bo‘lib, ularning har biri muayyan semantik va badiiy vazifani bajaradi. Qahramonlar ismlarini tahlil qilish orqali asarda ifodalangan xalqona dunyoqarash, tarixiy tasavvurlar va qadimiy nomlash an’analarini anglash mumkin.

Hakimbek va Alpomish: ism hamda qahramonlik laqabining o‘zaro munosabati

Dostonning bosh qahramoni dastlab Hakimbek nomi bilan ataladi. Hakimbek ismi ikki tarkibiy qismdan tashkil topgan: «Hakim» va «bek». «Hakim» so‘zi arabcha kelib chiqishga ega bo‘lib, donishmand, dono, oqil, bilimli kabi ma’nolarni anglatadi. Shuningdek, Al-Hakim Allohning go‘zal ismlaridan biri bo‘lib, hikmat va mukammal bilim sohibi ma’nolarini ifodalaydi.

«Bek» esa turkiy xalqlar tarixida hukmdor, boshliq, zodagon va yuqori ijtimoiy mavqega ega kishilarga nisbatan qo‘llangan unvon hisoblanadi.

Shu jihatdan Hakimbek ismi donolik, aql-zakovat va ijtimoiy mavqe bilan bog‘liq semantik xususiyatlarni mujassam etadi. Biroq mazkur ismning badiiy vazifasini faqat lug‘aviy ma’nosi bilan cheklash mumkin emas. U qahramonning nasl-nasabi, oilaviy mavqei va kelajakdagi yetakchilik salohiyatiga ishora qiluvchi nom sifatida ham namoyon bo‘ladi.

Dostonda Hakimbekning yetti yoshida Alpinbiy bobosidan qolgan o‘n to‘rt botmon birichdan quyilgan parli yoyni tortib, katta jasorat ko‘rsatishi uning hayotidagi muhim burilish nuqtasi hisoblanadi. Mazkur voqeadan so‘ng xalq orasida unga yangi nom beriladi. Dostonning mashhur lavhasida bu holat quyidagicha ifodalanadi:

«Dunyodan bir kam to‘qson alp o‘tdi, alplarning boshlig‘i Rustami Doston edi, oxiri bu Alpomish alp bo‘lsin», — deya qaror qilinadi.

Ushbu epizodda nom berish jarayoni oddiy atash hodisasi emas, balki qahramonning yangi ijtimoiy va ma’naviy maqomga ko‘tarilishini ifodalaydi. Hakimbekning Alpomish deb atalishi uning xalq tomonidan tan olinishi, alp sifatidagi qahramonlik maqomini egallashi bilan bog‘liq.

«Alpomish» nomining tarkibidagi «alp» qadimgi turkiy til va yozma manbalarda bahodir, pahlavon, jasur jangchi ma’nolarida qo‘llangan. Bu unsur turkiy xalqlarning qahramonlik an’analari bilan uzviy bog‘liqdir.

Nomning ikkinchi qismini esa tarixiy-lingvistik jihatdan alohida tadqiq etish lozim. Uni bevosita «ulug‘lash» ma’nosidagi qo‘shimcha sifatida izohlash uchun yetarli dalil mavjud emas.

Badiiy nuqtayi nazardan Alpomish nomi qahramonning butun epik mohiyatini o‘zida mujassam etadi. U mardlik, jasorat, or-nomus, vafo va el-yurtga sadoqat timsoli sifatida namoyon bo‘ladi. Demak, Hakimbek va Alpomish nomlari o‘rtasidagi munosabat qahramonning shaxsiy kamoloti hamda xalq e’tirofiga erishish jarayonini aks ettiradi. Birinchi nom uning nasliy va oilaviy mansubligini ifodalasa, ikkinchi nom qahramonlik maqomini belgilaydi.

Boybo‘ri va Boysari nomlarining tarixiy-mifologik asoslari: «Alpomish» dostonidagi Boybo‘ri va Boysari obrazlari nomlari ham alohida antroponomik xususiyatlarga ega. Ushbu nomlarda turkiy xalqlarning qadimiy dunyoqarashi, ijtimoiy hayoti va mifologik tasavvurlari bilan bog‘liq ma’no qatlamlari kuzatiladi.

Boybo‘ri nomi ikki qismdan tarkib topgan: «boy» va «bo‘ri». «Boy» so‘zi turkiy tillarda mol-mulk, davlat, boylik va farovonlik tushunchalari bilan bog‘liq. «Bo‘ri» esa turkiy xalqlarning qadimiy mifologik tafakkurida alohida o‘rin egallagan hayvon obrazidir. Bo‘ri obrazi kuch, jasorat, erkinlik, himoyachilik va urug‘-qabila homiyligi kabi tushunchalar bilan aloqador holda talqin qilinadi.

Qadimgi turkiy tarix va mifologiyada bo‘ri totemistik tasavvurlar bilan bog‘langan.

Xususan, Ashina sulolasi haqidagi rivoyatlarda bo‘ri obrazi muhim ramziy vazifani bajargan. Shu sababli Boybo‘ri nomini faqat moddiy boylik bilan bog‘lash to‘g‘ri bo‘lmaydi.

Unda kuch-qudrat va ijtimoiy mavqe bilan bog‘liq ramziy ma’no ham mavjud.

Dostonda Boybo‘ri Alpomishning otasi, Qo‘ng‘irot elining nufuzli kishilaridan biri sifatida tasvirlanadi. Uning obrazida hukmdorlik, boylik, nasl-nasab va ijtimoiy mavqe xususiyatlari mujassam. Demak, Boybo‘ri antroponimi qahramonning oilaviy kelib chiqishi va jamiyatdagi mavqeini ifodalashga xizmat qiladi.

Boysari nomida ham «boy» komponentining mavjudligi uning ijtimoiy va iqtisodiy mavqeiga ishora qiladi. Dostonda Boysarining katta yilqi egasi, mol-mulki va tarafdorlari ko‘p bo‘lgan kishi sifatidagi tasviri uning nomi bilan mazmunan uyg‘unlashadi. Jumladan, dostonda: «Boysariboyning yilqisining soni shul edi:

To‘qson to‘qay yilqisi bor edi», tarzidagi tasvirlar uchraydi.

Boysari nomining ikkinchi qismini esa qo‘shimcha tarixiy-etimologik dalillarsiz muayyan bir lug‘aviy ma’noga bog‘lash maqsadga muvofiq emas. Muhimi, dostonning badiiy tizimida mazkur nom uning boylik, ijtimoiy mavqe va urug‘-el bilan bog‘liq xususiyatlarini ifodalashda ishtirok etadi.

Boybo‘ri va Boysari nomlarining o‘zaro qiyosiy tahlili shuni ko‘rsatadiki, har ikki obrazning ismi ularning moddiy mavqei bilan bog‘liq bo‘lsa-da, asardagi xarakteri va voqealardagi ishtiroki jihatidan farqlanadi. Shu tariqa antroponimlar obrazlarni o‘zaro farqlash va ularning individual xususiyatlarini ochib berishga xizmat qiladi.

Yartiboy: ism semantikasi va obraz xarakteri o‘rtasidagi munosabat: dostondagi ikkinchi darajali obrazlardan biri Yartiboy oqsoqoldir. Uning nomi ham badiiy mazmun va obraz xarakteri bilan bog‘liq holda e’tiborni tortadi. «Yarti» unsuri o‘zbek tilidagi «yarim» so‘zi bilan qiyoslanishi mumkin.

Biroq Yartiboy nomini bevosita «aqli yarim» ma’nosida izohlash etimologik jihatdan asoslanmagan. Shuning uchun uning nomi va xarakteri o‘rtasidagi bog‘liqlikni asosan badiiy-kontekstual talqin doirasida ko‘rib chiqish lozim.

Dostonda Yartiboyning ijtimoiy mavqei va tashqi holati quyidagicha tasvirlanadi:

«Majlis kuni bo‘lsa, to‘rdan joy tegmay,
Piyoladan choy ichmay,
Bo‘sag‘aning oldida kovushga joy bermay,
Kovush bilan aralashib,
It yiqilish bo‘lib,
Poyga betda yotar edi».

Ushbu tasvir orqali Yartiboyning jamiyatdagi mavqei, majlis va yig‘inlardagi o‘rni xalqona kinoya vositasida ifodalanadi. Biroq uning obraz sifatidagi ahamiyati faqat tashqi tasvir bilan belgilanmaydi.

Dostonda Boysarining Barchinoy taqdiri yuzasidan xalqqa murojaat qilishi jarayonida Yartiboy oqsoqol o‘z fikrini bildiradi:

Ushbu misralarda Yartiboyning maslahat berish uslubi va manfaatga asoslangan qarashlari namoyon bo‘ladi. U Barchinning avvaldan Alpomishga atalganini hisobga olmasdan, uni qalmoq alplariga berish orqali o‘z elining manfaatini ko‘zlaydi. Natijada uning taklifi shaxsiy va jamoaviy manfaatlar o‘rtasidagi ziddiyatni yuzaga chiqaradi.

Yartiboy obrazi orqali doston ijodkorlari muhim ijtimoiy-axloqiy masalani ko‘taradilar: har qanday maslahat ham donolik belgisi bo‘lavermaydi, oqsoqollik maqomi esa doimo oqilona fikrlash va adolatli qaror qabul qilishni anglatmaydi. Shu ma’noda Yartiboy obrazi epik asardagi ijtimoiy munosabatlar va insoniy manfaatlar to‘qnashuvini ochib beruvchi vositaga aylanadi.

Mazkur obrazning antroponimik xususiyati shundaki, uning ismi, tashqi tasviri va xatti-harakatlari o‘rtasida muayyan badiiy uyg‘unlik yuzaga keladi. Bunda nomning o‘zi emas, balki uning matn ichidagi qo‘llanishi va obraz faoliyati asosiy talqin mezoni bo‘lib xizmat qiladi.

Qaldirg‘ochoyim: nomning ramziy va obraz yaratish xususiyatlari

«Alpomish» dostonidagi muhim obrazlardan yana biri Qaldirg‘ochoyimdir. Uning nomi ham xalqning qadimiy tasavvurlari va ramziy qarashlari bilan bog‘liq. «Qaldirg‘och» qush nomi bo‘lib, xalq og‘zaki ijodida bahor, yangilanish, xushxabar, ezgulik va umid kabi tushunchalarni ifodalovchi ramz sifatida uchraydi. «-oyim» qismi esa hurmat va ehtirom ma’nosini ifodalovchi murojaat shakli sifatida talqin qilinadi.

Qaldirg‘ochoyim obrazi tashqi go‘zalligi bilan bir qatorda, aqliy salohiyati, jasorati va qat’iyati bilan ham ajralib turadi. U doston voqealarining rivojlanishida muhim o‘rin tutadi.

Ayniqsa, Barchindan Alpomishga xat kelganida Boybo‘rining uni yashirib qo‘yishi, Qaldirg‘ochoyimning esa xatni topib, akasiga yetkazishi uning voqealar rivojiga bevosita ta’sir ko‘rsatuvchi obraz ekanini namoyon etadi.

Barchinning qalmoq yurtida og‘ir vaziyatga tushib qolganini anglagan Alpomish uning oldiga borishga intiladi. Biroq bu yo‘lda unga ot kerak bo‘ladi. Alpomish Qultoydan yilqi olishga harakat qiladi, lekin Qultoy Boybo‘rining tayiniga ko‘ra unga ot bermaydi. Ana shu vaziyatda Qaldirg‘ochoyim akasiga dalda beradi, uni ruhlantiradi va maqsadi yo‘lida qat’iyatli bo‘lishga undaydi.

Mazkur misralarda Qaldirg‘ochoyimning akasiga nisbatan mehr-muhabbati, uning sha’ni va or-nomusini himoya qilishga intilishi yaqqol ko‘rinadi. U Alpomishni qo‘rqmaslikka, o‘z haq-huquqini talab qilishga undaydi. Demak, Qaldirg‘ochoyim shunchaki yordamchi obraz emas, balki bosh qahramonning ruhiy va ma’naviy kamolotiga ta’sir ko‘rsatuvchi faol personajdir.

Uning nomidagi «qaldirg‘och» komponenti bilan obrazning badiiy vazifasi o‘rtasida ham ramziy uyg‘unlik mavjud. Qaldirg‘ochning xushxabar va umid timsoli sifatida talqin qilinishi Qaldirg‘ochoyimning Alpomish uchun ezgu xabar yetkazuvchi, uni ruhlantiruvchi va qiyin vaziyatda yo‘l ko‘rsatuvchi obraz sifatidagi vazifasiga mos keladi. Shunday qilib, Qaldirg‘ochoyim antroponimi obrazning nafaqat nomlanish xususiyatini, balki uning asar kompozitsiyasidagi badiiy vazifasini ham anglashga yordam beradi.

Antroponimlarning doston syujetidagi lingvopoetik vazifalari:

«Alpomish» dostonidagi shaxs nomlarini tahlil qilish natijasida antroponimlar bir necha muhim badiiy vazifalarni bajarishi kuzatiladi.

Birinchidan, nominativ vazifa. Antroponimlar asardagi qahramonlarni bir-biridan farqlash, ularni nomlash va individual obraz sifatida gavdalantirishga xizmat qiladi.

Ikkinchidan, xarakterologik vazifa. Ayrim nomlar qahramonning xarakteri, ichki dunyosi, jismoniy yoki ma’naviy xususiyatlariga ishora qiladi. Masalan, Alpomish nomi qahramonning bahodirlik va jasorat xususiyatlarini ifodalasa, Yartiboy obrazi orqali manfaatparastlik va noto‘g‘ri maslahat berish kabi illatlar tanqid qilinadi.

Uchinchidan, ijtimoiy-maqomiy vazifa. Hakimbek, Boybo‘ri va Boysari nomlari tarkibidagi unsurlar orqali qahramonlarning nasl-nasabi, oilaviy mavqei va jamiyatdagi o‘rni haqida tasavvur hosil bo‘ladi.

To‘rtinchidan, ramziy-estetik vazifa. Qaldirg‘ochoyim nomida mujassam bo‘lgan qush obrazi xalqning ezgulik, umid va xushxabar haqidagi tasavvurlarini yodga soladi. Bu esa obrazning asardagi badiiy vazifasi bilan uyg‘unlashadi.

Beshinchidan, kompozitsion vazifa. Hakimbekning Alpomish nomini olishi kabi epizodlar qahramon hayotidagi muhim burilishlarni belgilaydi. Bunda nomning o‘zgarishi voqealar rivojidagi yangi bosqichni ifodalaydi. Demak, nomlash jarayoni doston kompozitsiyasining ham muhim tarkibiy qismidir.

Shu nuqtayi nazardan, dostondagi antroponimlarni faqat lug‘aviy ma’nosi asosida emas, balki ularning matndagi qo‘llanishi, obrazlar tizimidagi o‘rni va syujet bilan munosabati asosida o‘rganish maqsadga muvofiqdir.

Xulosa qilib aytganda, o‘zbek xalq og‘zaki ijodi namunalarida, xususan, «Alpomish» dostonida qo‘llangan ism va laqablar muayyan lingvistik, tarixiy, etnomadaniy hamda badiiy-estetik mazmunni o‘zida mujassam etadi. Ular qahramonlarni nomlash vositasi bo‘lish bilan birga, obrazlarning xarakterini ochish, ijtimoiy mavqeini belgilash, xalqning tarixiy xotirasi va milliy qadriyatlarini ifodalashga xizmat qiladi.

Tahlillar shuni ko‘rsatadiki, Hakimbek va Alpomish nomlari o‘rtasidagi munosabat qahramonning nasliy mansubligidan xalq e’tirofiga erishishigacha bo‘lgan jarayonni aks ettiradi.

Boybo‘ri va Boysari nomlarida turkiy xalqlarning qadimiy ijtimoiy va mifologik tasavvurlari namoyon bo‘ladi.

Yartiboy obrazi orqali inson xarakteridagi ayrim salbiy xususiyatlar badiiy ifodalansa, Qaldirg‘ochoyim nomi va obrazi ezgulik, umid, mehr-oqibat hamda ma’naviy madad tushunchalari bilan uyg‘unlashadi.

Tadqiqot davomida yana bir muhim jihat aniqlandiki, xalq dostonlarida shaxs nomlarining mazmuni faqat ularning etimologik kelib chiqishi bilan belgilanmaydi. Nomning badiiy matn tarkibida qanday vazifani bajarishi, qahramonning xatti-harakati va boshqa obrazlar bilan munosabati ham uning semantik mazmunini kengaytiradi. Shu bois antroponimlarni lingvopoetik va lingvokulturologik jihatdan o‘rganish xalq og‘zaki ijodining badiiy xususiyatlarini chuqurroq anglash imkonini beradi.

Binobarin, «Alpomish» dostonidagi antroponimlar xalqning tarixiy xotirasi, milliy tafakkuri va estetik qarashlarini mujassam etgan muhim badiiy vositalardan biridir. Ularni izchil tadqiq etish o‘zbek antroponimikasining nazariy asoslarini boyitish, xalq dostonlarining til xususiyatlarini yanada chuqurroq o‘rganish hamda milliy nomlash an’analarining o‘ziga xos jihatlarini ochib berishda muhim ahamiyat kasb etadi.

Foydalanilgan adabiyotlar

1. Alpomish. O‘zbek xalq qahramonlik dostoni. Fozil Yo‘ldosh o‘g‘li varianti. – Toshkent: Sharq, 2010. – 400 b.
2. Begmatov E. O‘zbek tili antroponimikasi. – Toshkent: Fan, 2013.
3. Begmatov E. O‘zbek ismlari ma’nosi va tarixi. – Toshkent: O‘zbekiston, 1998.
4. Mirzayev T., Musoqulov A., Sarimsoqov B. O‘zbek xalq og‘zaki poetik ijodi. – Toshkent: O‘qituvchi, 1990.
5. Rahmatullayev Sh. O‘zbek tilining etimologik lug‘ati. – Toshkent: Universitet, 2000.
6. Umarova N., Alobidinova O. O‘zbek tarixiy antroponimiyasining o‘rganilishiga doir // Eurasian Journal of Academic Research. – 2023. – J. 3, № 5. – B. 81–86. Maqola manbasi.
7. Jo‘rayev M., Eshonqul J. Folklorshunoslikka kirish. – Toshkent, 2017.